

Filmen som kulturhistoriskt dokument

– filminventering i Jönköpings län

Rädda filmen – en unik källa till 1900-talets kulturarv

Svenska Filminstitutet har på uppdrag av regeringen etablerat en filmvårdscentral i Grängesberg [länk till SFI]. Syftet är att dokumentera, bevara, samla in och tillgängliggöra den dokumentära eller icke fiktiva filmen (till skillnad från t ex kommersiellt framställd spelfilm). För att ta reda på hur mycket sådan film som finns inleddes ett pilotprojekt 2002 då Dalarnas museum, Norrbottens museum, Regionmuseet i Kristianstad och Värmlands museum tilldelades medel för filminventering i respektive län. Våren 2003 utökades projektet med Västmanlands läns museum och Jönköpings läns museum.

Det vi söker är film på filmbas, t ex 8 mm eller 16 mm, dock inte videofilm. Den icke fiktiva filmen kan finnas hos privatpersoner, företag, institutioner, folkrörelser, kommuner och hembygdsföreningar och kan innehålla allt från familjehögtider till kungabesök, industriprocesser och hembygdsskildringar. Den rörliga bilden kan på ett unikt sätt skildra människor, händelser, verksamheter och miljöer från en svunnen tid.

Men filmen är ett känsligt material som riskerar att förstöras om det inte förvaras rätt. För att förhindra att vårt filmade kulturarv från 1900-talet försvinner är det angeläget att vi nu försöker kartlägga hur mycket film som finns och var de förvaras. Målet med inventeringen är därför att upprätta en databas över länets bestånd av icke fiktiv film. Där skall finnas uppgifter om filmens innehåll och tillkomst, filmaren, ägaren, medverkande, tekniska data, skick mm. I förlängningen är tanken att filmerna också ska kunna vara tillgängliga för forskning och allmänhet.

Den rörliga bilden

Under 1800-talet utvecklades fotografikonsten och vid seklets slut hade man lyckats åstadkomma rörliga bilder – filmen var född. Redan från starten hade man eftersträvat att bilderna skulle ledsagas av ljud, men de tekniska problemen var svårlösta. Trots upprepade försök dröjde det till 1920-talet innan man funnit på en tillfredsställande tekniska lösning. Något man också tenderar att glömma är att filmerna ofta var kolorerade och man kontinuerligt arbetade med att få fram ett färgfilmssystem. Det kom dock att dröja innan det blev tekniskt och ekonomiskt realiserbart.

Första gången det visades projicerad film i Sverige var i Malmö sommaren 1896. På programmet stod då en serie korta franska filmer, varav några iscensatta historier samt dokumentära upptagningar med titlar som *Arbetarna lämna fabriken*, *Gatulivet i Paris*, *Cyklister i Boulogneskogen* osv. I filmens barndom var filmerna korta. Oftast inte längre än några minuter. Under åren runt förra sekelskiftet reste ambulerande filmföreläsare land och rike runt och visade upp den märkvärdiga uppfinningen. Till en början utländska filmer, men snart nog gjordes de första svenska filmupptagningarna.

I början av 1900-talet etablerades de första fasta biograferna och åren runt 1905 växte de upp som svampar ur jorden. Filmfirmorna ökade i antal och så också filmupptagningar på svensk mark. Vi får de första filmreportagen från idrottsevenemang, sevärdheter, nyhetshändelser med mera. Bolag som Numa Petersons Handels & Fabriks AB, AB Svensk Kinematograf, AB Biokronan, Vikingfilm i Linköping och AB Svenska Biografteatern stod för en del av den inhemska filmproduktionen. Även det jönköpingsbaserade film- och biografbolaget AB Svenska Filmskompaniet producerade en del film.

Ungefär 1910 slog den långa spelfilmen igenom. Föregångslandet framför andra var Danmark som producerade melodramatisk långfilm på löpande band. Eller som det då kallades ”Heltimesskådespel”.

Lustspel, detektivhistorier och melodramer hade väckt förargelse hos den bildade opinionen under flera år, samtidigt som många såg filmens möjligheter att betjäna skola och undervisning. I december 1911 startade den svenska filmcensuren och många filmer drabbades av saxen eller blev i värsta fall totalförbjudna. Tack vare filmcensuren har vi god koll på alla offentligt visade filmer i Sverige – både spelfilm och dokumentär film.

Dokumentär film

Naturbilder – verklighetsbilder – icke fiktiv film

Redan i filmens barndom insåg man mediets stora pedagogiska möjligheter. Man förstod också vilket fantastiskt instrument den rörliga bilden var för att dokumentera olika företeelser – nyhetsändelser, evenemang, industriprocesser, hantverk, natur och kulturbygder med mera.

I Svenska Biografteaterns bokslut över de första tio åren konstaterar man utifrån sin egen och andras journalfilmsverksamhet: ”I detta sammanhang kan förtjäna påpekas önskvärdheten av anordnandet av ett offentligt filmsarkiv. Knappast någon händelse av större betydelse undgår numera att ”filmats”, och för en eftervärld vore det utan tvivel av stort värde att hava ett autentiskt vittnesbörd om viktigare tilldragelser.” (Aktiebolaget Svenska Biografteatern 1907–1917. 1917, s 16).

Svenska Biografteatern i Kristianstad, som var ett av de tidiga svenska filmbolagen, startade sin verksamhet 1907. De hade flera fotografer anställda och gjorde regelbundna filmupptagningar av dokumentärt slag på olika platser i Sverige. En hel del av deras filmer finns bevarade hos Sveriges Television (SF:s journalfilmsarkiv). Svenska Biografteatern inledde 1914 sin veckorevy – d v s filmupptagningar av aktuella händelser och reportage från runt om i Sverige. Den bytte 1932 namn till SF-journalen och verksamheten bedrevs fram till 1960.

John Bergqvists Vikingfilm etablerade sig redan 1908 i för upptagande av dokumentär film. I hans katalog erbjöds näringsidkare och företag att beställa filmupptagningar av exempelvis ”tilldragelser, industriella verk, pensionat, sjukhem, trafikleder o.s.v”.

Ett av de bolag som var intresserade av att dokumentera sin verksamhet var Husqvarna Vapenfabriks AB. De beställde en filmupptagning av Pathés svenska filial 1913. Det är dock osäkert om den blev av [Tullbergfilm gjorde dock tretton år senare en filmupptagning av fabriksmiljöerna och den filmen finns bevarad]. Vi vet dock att Stora Kopparberg beställde en film av Pathé som sedan visades 1914 på Baltiska utställningen i Malmö. Det var också fotografer från Pathés svenska filial som fick i uppdrag att filma Stockholmsolympiaden 1912.

År 1921 startade Svensk Filmindustri avdelning för skolfilm och samma år bildades bolaget Armé- och Marinfilm. Tre år senare, 1924, började Skogsvårdstyrelsernas filmförening sin inspelningsverksamhet. Undervisningsfilmen var på frammarsch.

Även inom museivärlden kom filmen till användning vid denna tid. Sitt genombrott fick den kulturhistoriska filmen i samband med göteborgsutställningen 1923. Utställningsansvariga engagerade fotografer från Svensk Filmindustri som skulle dokumentera bland annat småindustri, hantverk och fiske i Västsverige. Mellan åren 1926 och 1940 erhöll Nordiska Museet ett särskilt statligt bidrag för uppbyggandet av ett kulturhistoriskt filmarkiv. Vid periodens slut hade man spelat in över 100 filmer med titlar som ”Älgjakt på Sollerön”, ”Fiske i Skåne och ”Sälklubbning i Roslagen”.

Amatörfilm

”Genomforskan det av vissa mindre områden och samlandet av goda filmer från hemmet och bygden samt naturbilder för huvudsakligen pedagogiska ändamål, det är och kan icke vara filmfabrikernas sak. Det är amatörens uppgift framför allt och ett område, där denne skulle kunna göra samma utmärkta

insatser som inom den vanliga fotografien.” Den visionen uttryckte Dagmar Waldner 1915 i boken ”Filmen som kulturfaktor”. En tanke som visade sig vara inte allt för avlägsen.

När smalfilmen introducerades i början av 1920-talet breddades möjligheterna för gemene man att själva dokumentera sitt liv och sin bygd på film. Tidigare hade 35 mm formatet dominerat och i princip varit förbehållet professionella aktörer. Med mindre och billigare filmformat blev det således möjligt för amatörerna att träda in på filmbanan. Den franska firman Pathé lanserade 1923 Pathé Baby med 9,5 mm filmformat samtidigt som Kodak presenterade ett 16 mm filmformat. Under 1920-talet förekom en intensiv marknadsföring av de nya produkterna som vände sig till blivande amatörfilmare. Än större blev möjligheterna när man i början av 1930-talet introducerade 8 mm formatet, som ytterligare reducerade kostnaderna.

Det var också under detta decennium som det stora genombrottet skedde och hembygdsfilmen växte fram – ”Över hela landet och icke minst inom de ideellt betonade organisationerna har smalfilmen hastigt vunnit en välförtjänt popularitet” (Hembygden 1938, nr 1, s 6). Om hembygdsfilm blev ett begrepp så gäller det också ”familjefilmen”. Snart fanns filmkameror i vart och vartannat hem, där livets olika skeenden dokumenterades på celluloidremsan.

Filmtekniken undergår en ständig utveckling. De under 1980-talet dominerande VHS-kamerorna ersätts idag med digital teknik. Här kommer förmodligen de framtida bevarandeproblemen att bli än större än med den ”riktiga” filmen.

Att förvara film

Fukt och varierande temperatur är det största hotet mot filmen. Nitratfilm, nästan uteslutande 35mm format, är brandfarlig och kan självantända vid temperaturer över ca 35 °C. Har man sådan film kan man kontakta Jönköpings läns museum eller Svenska Filminstitutet. Inte heller acetatfilmen är beständig. Den kan drabbas av det s k vinägersyndromet, som gör att filmen blir skör och så småningom smulas sönder. Filmen kan också krympa vilket innebär att den förstörs om man kör den i en projektor. Färgfilmen riskerar att blekas. De kemiska processerna kan stannas upp om man förvarar filmen på ett bra sätt. Ju lägre temperatur desto bättre.

Filmarkivet i Grängesberg erbjuder bästa tänkbara förhållanden för långtidsförvaring i stora kasematter med reglerad temperatur och luftfuktighet. När verksamheten väl är uppbyggd kommer de att kunna erbjuda alla som har filmer att deponera dem där. De som lämnar sina filmer till Grängesberg erhåller sedan en kopia på video eller digitalt medium (t ex DVD).

Vid förvaring hemma tänk på

- att förvara filmerna i ett jämnt klimat, helst svalt (ju kallare desto bättre), torrt och dammfritt (gärna i en polyetenplastpåse, typ fryspåse och syrafri kartong. Använd ej metallburkar).
- att det finns skriftlig information om filmernas innehåll och tillkomst och att den förvaras tillsammans med filmerna. Kan tyckas överflödigt idag men är om 50 år ovärderligt.

Har ni film, uppgifter om filmsamlingar eller vill veta mer om filminventeringen så kontakta gärna:

Mikael Nordström (antikvarie)   036 – 30 18 39
Lars Östvall (arkivarie)   036 – 30 18 70
E-post: filminventering@jkpglm.se

Filminventeringens referensgrupp:

Margaretha Alling-Engstedt, Hembygdsantikvarie Jönköpings läns museum
Åke Carlsson, Stadsarkivarie, Arkivförbundet i Jönköpings län/Jönköpings stadsarkiv
Eva-Lotta Franzén, Chef Allmänkultur, Kultur Jönköpings kommun
Eva Londos, Forskningsamordnare, Jönköpings läns museum
Svante Rosberg, Filmkonsulent, Resurscentrum för film i Jönköpings län/Landstinget
Agneta Sundin, Arkivchef, Jönköpings läns folkrörelsearkiv

Lästips:

Bergman, Jan. 2002. Filma hembygden. Rörliga bilder i dokumentationen. *Bygd och Natur. Skriftserie nr 10.*

Furhammar, Leif. 1982. Svensk dokumentär – filmhistoria från PW till TV eller om man så vill från PW till PW. *Filmhäftet nr 38-40. Svensk dokumentärfilm.*

— 1991. *Filmen i Sverige. En historia i tio kapitel.*

Hammar, Stig. 1987. *Lantbruksfilmen under 50 år. Föreningen Skogs- och Lantbruksfilm 1937–1987.*

Liljedahl, Elisabeth. 1975. *Stumfilmen i Sverige – kritik och debatt. Hur samtiden värderade den nya konstarten.*

Nordström, Mikael och Östvall, Lars. 2002. Äventyr i filmbranschen. Om entreprenörerna John Johansson och John Ek från Jönköping, deras biografier, distribution och filmproduktion samt nedslag i Jönköpings film- och biographistoria 1897–2002.

Nyström, Bengt. 1974. Folklivsfilmen och Nordiska museet. *Sista lasset in. Studier tillägnade Albert Eskeröd.*

Orhall, Bengt. 2001. Filmen 100 år ... och sen? Om bevarandet av rörliga bilder. *Kulturmiljövård 2001, nr 2. Bevara – konservera – kopiera – digitalisera?*

Smalfilmning som hobby. 1969. När Var Hur-serien.